

INLEIDING

Maar wat is deze metafoor die 'kroon' wordt genoemd nu eigenlijk, of liever, wat is monarchie? Is zij iets concreets, of is zij een naam, of is zij bedrijgerij? Is zij een 'vinding van menselijke wijsheid' of van menselijke geslepenheid, om onder schoonschijnende voorwendselen geld van een volk te bemachtigen? Is zij iets noodzakelijks voor een natie, en zo ja, waarin bestaat die noodzaak, welke diensten bewijst zij, wat is haar taak en wat zijn haar verdiensten?

Thomas Paine²

De filosofie van de monarchie

Duizenden jaren lang hebben koningen de wereldgeschiedenis gedomineerd, tot ze in de laatste paar eeuwen van de troon werden gestoten of van hun macht beroofd. Koningschap is een onuitwisbaar deel geworden van ons collectieve geheugen. Nog steeds is de koning het archetype van de alleenheerser, de simpelste, duidelijkste en begrijpelijkste belichaming van de regeringsmacht. In de Griekse oudheid werden koningen in mythen en toneelstukken nog levend gehouden toen ze al eeuwen uit de stadstaten waren verdwenen. In de sprookjes en verhalen waarmee kinderen tegenwoordig opgroeien wemelt het nog van koningen, regerend over fantasielanden waarin cultuurelementen uit de Middeleeuwen en uit de pruijken tijd vaak onbekommerd worden samengevoegd. Ook menige volwassene laat zich af en toe met plezier terugvoeren naar een tijd waarin nog alom koningen regeerden, de overzichtelijke tijd van vóór de industriële en republikeinse revoluties, toen de koninklijke koetsen nog over de kasieën hobbelden en de paleizen nog niet in musea waren veranderd. Deze nostalgie wordt gevoed door tal van romans, speelfilms en televisieseries, die een vast bestanddeel zijn geworden van de hedendaagse populaire cultuur.

Zo groot als de nostalgie is naar de tijden van de koningen, zo gering is het verlangen naar een terugkeer van de koninklijke monarchie als regeringsvorm. De republiek – de algemene benaming van een staatsbestel zonder vorstelijke alleenheerschappij – heeft vrijwel overal in de westerse wereld (en ook in de meeste overige landen) gezegevierd, en er is nauwelijks iemand die daar bezwaar tegen maakt. Natuurlijk, er bestaan nog koningen, maar die hebben, zeker in de

westerse wereld, weinig of geen macht meer; ze zijn nog slechts staatshoofd in een parlementair-democratisch bestel dat in wezen republikeins van aard is. Als er in dergelijke landen nog discussie over de monarchie wordt gevoerd, dan gaat die over vragen die voor het wel en wee van de samenleving maar een marginale betekenis hebben. Mag een koninklijk staatshoofd nog een restje politieke invloed behouden of dienen zijn taken louter ceremonieel van aard te zijn? Moet hij net als iedereen belasting betalen? Is een erfelijk staatshoofd nog wel van deze tijd?

Filosofen houden zich met deze vragen niet meer bezig, omdat het geen filosofische vragen zijn. De moderne constitutionele, parlementaire monarchie is ook geen onderwerp meer dat filosofen kan boeien; zij is een merkwaardige, hybride mengvorm van monarchale en republikeinse elementen, ontstaan in een beperkt aantal monarchieën die wel een republiek wilden worden, maar toch niet volledig afstand konden of wilden doen van hun koningshuis. Filosofen houden zich liever bezig met zuivere, algemene en duidelijk te onderscheiden begrippen als ‘monarchie’ en ‘republiek’; de historische details en nuances laten zij ter bestudering over aan de wetenschappen.

De wijsgerige belangstelling voor de monarchie is getaand naarmate de koningen zelf hun macht verloren. Maar in de tijd dat koningen nog echte koningen waren, en monarchie nog werkelijk ‘alleenheerschappij’ betekende, debatteerden filosofen even veelvuldig en hartstochtelijk over de monarchie als zij dat tegenwoordig over de democratie doen. Tot het ontstaan van de eerste grote democratische republieken, na de Amerikaanse en Franse revoluties, waren vrijwel alle landen in de westerse wereld nu eenmaal koninklijke monarchieën, en voor het welzijn van een land en het welzijn van een volk maakte het alle verschil op welke wijze de betreffende koning regeerde.

Dit boek biedt een overzicht van de ‘filosofie van de monarchie’, de noemer waaronder ik de uiteenlopende wijsgerige gedachten over het koningschap gemakshalve samenvat. Nu de echte monarchieën vrijwel zijn verdwenen, heeft deze filosofie haar actualiteit uiteraard grotendeels verloren en is zij grotendeels in de vergetelheid geraakt. Maar om verschillende redenen kan het nog steeds de moeite waard zijn zich erin te verdiepen.

Ten eerste kan zij bijdragen tot de kennis van de monarchie als regeringsvorm. Die kennis kan natuurlijk ook worden verkregen door het lezen van geschiedenisboeken of biografieën van koningen. Ze geven inzicht in de praktijk van de monarchie, in de uiteenlopende manieren waarop koningen regeerden, in hun doelstellingen en in hun omgang met de verschillende groeperingen van de samenleving. Filosofen waren door hun aard echter geneigd dieper op de zaken in te gaan, ze in breder perspectief te plaatsen en naar algemene beginselen te zoeken. Ze stelden zich vragen als: waarin onderscheidt de monarchie zich van andere regeringsvormen? Wat zijn haar voor- en nadelen in vergelijking met die andere vormen? Aan welke maatstaven moet een koning voldoen om

een goede koning te zijn? Wat is het verschil tussen koningschap en tirannie? Op welke wijze kan een koninklijke regering worden gerechtvaardigd?

Dergelijke vragen horen thuis in het vakgebied dat wordt aangeduid als 'politieke filosofie', die zich in algemene zin bezighoudt met vraagstukken betreffende ontstaan, organisatie en bestuur van politieke gemeenschappen of staten. De politieke filosofie is op zichzelf geen wetenschap, net zomin als andere takken van filosofie. Haar diepgang en brede benadering van het onderwerp gaan ten koste van de bewijsbaarheid van de antwoorden die zij geeft; dat zijn en blijven meningen, al zijn het meestal wel goed gefundeerde meningen. Bijna alle filosofen van naam hebben ook politieke filosofie bedreven, in navolging van de grote Griekse pioniers op dit gebied, Plato en zijn leerling Aristoteles. Eeuwenlang waren politieke filosofie en politieke wetenschap overigens maar moeilijk van elkaar te scheiden. Plato en zeker Aristoteles, de grote systematicus, kunnen ook worden beschouwd als de grondleggers van de politieke wetenschap. Pas in de negentiende eeuw kwam er een duidelijke scheiding tussen beide disciplines. De politieke wetenschap of politicologie verzelfstandigde zich tot een van de sociale wetenschappen, waardoor anderzijds het eigen karakter van de politieke filosofie zich duidelijker begon te manifesteren.

Een tweede reden om zich in de filosofie van de monarchie te verdiepen is dat zij een andere kijk geeft op de politieke filosofie dan de tegenwoordig gangbare. Nu gaat verreweg de meeste aandacht uit naar de democratie, die de vrijwel onbetwiste norm van het politieke denken is geworden. Maar in vroeger tijden, toen vrijwel de gehele bekende wereld uit koninkrijken, keizerrijken en vorstendommen bestond, gingen haast alle filosofen uit van de monarchie als de vanzelfsprekende regeringsvorm, wat leidde tot een heel andere benadering van het politieke bedrijf. Wel waren er grote verschillen van mening over de vraag wat de beste vorm van monarchie is. Het kan leerzaam zijn ook eens kennis te maken met die benadering, al was het alleen maar om te zien hoe makkelijk de ene vanzelfsprekendheid plaats heeft gemaakt voor de andere.

Ten slotte kan inzicht in de filosofie van de monarchie bijdragen tot het historisch begrip van de Europese beschaving, die eeuwenlang door deze regeringsvorm is gedomineerd. De politieke filosofie heeft uiteraard ook steeds de historische ontwikkelingen gevolgd die de afgelopen paar eeuwen hebben geleid tot de grootscheepse metamorfose van deze beschaving, van een monarchale naar een republikeinse en democratische. Menigmaal is zij op die ontwikkelingen vooruitgelopen, en heeft zij bijgedragen aan het scheppen van een gunstig klimaat voor veranderingen.

Doorgaans zal in dit boek over 'koningen' worden gesproken. Het is geen poging te verdoezelen dat er ook koninginnen zijn geweest, al waren ze over het geheel genomen verre in de minderheid. In sommige erfelijke monarchieën konden immers ook vrouwen de hoogste macht bezitten, een opmerkelijk fenomeen in tijden waarin deelname van vrouwen aan het politieke leven verder nog

volstrekt uit den boze was. Dat in dit boek niettemin over het algemeen de mannelijke vorm wordt gehanteerd is deels een kwestie van gemak en leesbaarheid; daarnaast sluit het aan bij het taalgebruik van de filosofen, die het zelf vrijwel uitsluitend over 'koningen' hebben. Ook in staatsrechtelijk jargon is trouwens vaak kortweg sprake van 'de Koning', bijvoorbeeld in de Grondwet van Nederland, waar toch al meer dan een eeuw alleen koninginnen hebben geregeerd.

De bronnen

'Filosofie van de monarchie' zal in dit boek ruim worden opgevat; niet alleen erkende filosofen hebben er bijdragen aan geleverd maar iedereen met uitgesproken meningen over het onderwerp, zoals historici, schrijvers, rechtsgeleerden en soms ook de koningen zelf. Maar de filosofen staan centraal; hun denkbeelden vormen de leidraad in dit boek. Er bestaat een overstelpende hoeveelheid wijsgerige literatuur over de monarchie, wat niet verbazingwekkend is aangezien die vele eeuwen lang de overheersende regeringsvorm is geweest. Voor dit boek, dat beoogt een overzicht te geven van de filosofie van de monarchie, moesten keuzes worden gemaakt. Zo heb ik ervoor gekozen het zwaartepunt te leggen bij het tijdperk van het West-Europese absolutisme, dat ongeveer drie eeuwen duurde, van de zestiende eeuw tot het einde van de achttiende. Het was de glorieperiode van de monarchie, maar ook de tijd waarin haar ondergang zich al aankondigde. In die periode waren de debatten over de monarchie het felst en maakte ook de politieke filosofie zelf een stormachtige ontwikkeling door. Waar dat dienstig is, komt ook de voorgeschiedenis van dit tijdperk aan bod, met geschriften uit de klassieke oudheid en de Middeleeuwen. Bovendien wordt, vooral in de laatste twee hoofdstukken, ruime aandacht besteed aan de overgang naar de huidige tijd.

De geschriften die in dit boek aan de orde komen kunnen grofweg worden onderverdeeld in drie genres. Ten eerste zijn er de algemene politiek-filosofische werken, die een min of meer wetenschappelijke pretentie hebben. Hierin wordt de monarchie behandeld als een van de bestaande regeringsvormen, naast bijvoorbeeld de aristocratie en de democratie; wel kan de auteur zijn voorkeur voor een bepaalde regeringsvorm laten blijken. De politieke filosofie begon zoals gezegd bij Plato en zijn leerling Aristoteles. Vooral de laatste heeft grote invloed uitgeoefend op de politieke filosofie in West-Europa; vanaf zijn herontdekking in de Middeleeuwen was hij een paar eeuwen lang de grote autoriteit op dit gebied. De politieke filosofie kreeg in de zestiende eeuw nieuwe impulsen, dankzij filosofen als Niccolò Machiavelli en Jean Bodin. In de zeventiende eeuw schreven Thomas Hobbes, John Locke en Benedictus de Spinoza klassieke politiek-filosofische werken, in de achttiende gevolgd door Charles de Montesquieu en Jean-Jacques Rousseau.

Een tweede genre is dat van de zogenaamde vorstenspiegel, een ethisch-politieke leidraad voor beginnende vorsten, vaak geschreven door filosofen die onderwijzer en opvoeder waren van een aanstaande koning. Het genre is uitgevonden door de Griek Isocrates, en kreeg al in de Oudheid veel navolging toen de monarchie daar weer opgang maakte. De grote klassieker onder de vorstenspiegels is Erasmus' *De opvoeding van de christenvorst*, waaruit ik vaak heb geput; daarnaast komen soms ook werken van Gottfried Wilhelm Leibniz en de Romein Seneca aan bod.

Het laatste genre omvat de 'ideologische' geschriften, ondubbelzinnige pleidooien voor de monarchie als staatsvorm, bijvoorbeeld door Robert Filmer en Jacques-Bénigne Bossuet in de zeventiende eeuw, en Edmund Burke in de achttiende. Anderzijds ontpopte Burkes tijdgenoot Thomas Paine zich tot ideoloog van de republiek en fel criticus van de monarchie.

Wat betreft de moderne parlementaire monarchie, die geen echte monarchie meer is, heb ik vooral gebruikgemaakt van *The English Constitution* van de econoom en journalist Walter Bagehot, een tijdgenoot van koningin Victoria. In de hedendaagse discussie over de parlementaire monarchie, waaraan filosofen nauwelijks meer deelnemen, wordt soms nog naar Bagehot verwezen.

In een bijlage worden de belangrijkste door mij geraadpleegde auteurs in alfabetische volgorde kort aan de lezer voorgesteld, met de geschriften die ik als bron voor dit boek heb gebruikt.

Overzicht van de inhoud

Om de veelzijdigheid van het onderwerp tot haar recht te laten komen heb ik gekozen voor een thematische aanpak. Elk hoofdstuk behandelt een thema dat van belang is geweest in het denken over de monarchie. Natuurlijk kan in deze aanpak ook het historische element niet buiten beschouwing blijven. De filosofen zelf hebben, om hun betoog te illustreren of kracht bij te zetten, niet alleen telkens weer naar de situatie in hun eigen tijd verwezen maar ook dikwijls geput uit de recente of lang vervlogen geschiedenis. Ze gingen terug tot de Middeleeuwen, tot de Romeinse tijd, soms ook tot de Griekse. Bovendien gold de Bijbel als een belangrijke bron van historische informatie, zodat namen als Saul, David en Salomon – de vroegste koningen van het oude Israël – in menig geschrift vaker voorkwamen dan die van koningen uit hun eigen tijd.

De koninklijke monarchie is een door en door historisch verschijnsel, al werd in haar hoogtijdagen wel de indruk gewekt dat zij eeuwigheidswaarde bezat. In de loop der geschiedenis heeft zij bovendien uiteenlopende vormen aangenomen, die mede werden bepaald door culturele verschillen. De monarchie bestaat daarom eigenlijk niet, of alleen als een filosofische abstractie. Denkbeelden over de monarchie hingen doorgaans nauw samen met de vorm die zij in een bepaald land of een bepaalde tijd had aangenomen. Daarom zal ik, waar dat

kan bijdragen tot een beter begrip van deze denkbeelden, ook ingaan op de historische achtergronden ervan. Wel doe ik dat zo beknopt mogelijk, want *Monarchia* is niet bedoeld als geschiedenisboek. Jaartallen blijven in de tekst dan ook doorgaans achterwege. Achter in het boek kan de lezer opzoeken wanneer de besproken of genoemde koningen hebben geregeerd en tot welk koningshuis ze behoorden.

Het eerste hoofdstuk heeft een inleidend karakter, en introduceert een aantal fundamentele onderscheiden die in de rest van het boek telkens weer terug zullen komen: het onderscheid tussen de koninklijke (of in het algemeen vorstelijke) variant en de tirannieke variant van de monarchie of alleenheerschappij, tussen monarchie, aristocratie en democratie als de drie fundamentele regeringsvormen, tussen monarchie en republiek, rijk en staat, onderdaan en burger.

De vier daaropvolgende hoofdstukken hebben hetzelfde hoofdthema gemeen, namelijk de leer van het koninklijk absolutisme, ofwel van de onbeperkte macht van de koning. Ik onderscheid vier belangrijke aspecten van deze leer, die elk in een hoofdstuk worden behandeld. In hoofdstuk 2 gaat het om het 'despotische' karakter van het absolutisme: de koning wordt verondersteld heer en eigenaar te zijn van zijn land en onderdanen. Hoofdstuk 3 gaat in op de opvatting dat de koning als absoluut heerser boven de wetten van zijn land staat (al is hij gebonden aan de eeuwige wetten van de natuur). Het vierde hoofdstuk belicht de absolutistische opvatting dat de macht van de koning onvoorwaardelijk is en daarom alleen door zijn dood of door vrijwillig aftreden ten einde kan komen, niet door ingrijpen van het volk; meer in het algemeen gaat dit hoofdstuk over de legitimiteit van het koningschap. Hoofdstuk 5 behandelt nog een ander wezenlijk aspect van het absolutisme, namelijk dat koninklijke macht ondeelbaar is, en dus niet kan worden gedeeld met instellingen als staten-generaal of parlement: de koning is in letterlijke zin een *mon-arch*, een *alleenheerser*. In elk van deze vier hoofdstukken komen ook de opvattingen van de tegenstanders van het koninklijke absolutisme uitgebreid aan bod; sommige van hen waren echte republicanisten, maar de meesten pleitten voor een beperkte en constitutionele, dat wil zeggen wettelijk geregelde monarchie.

Het thema van de erfopvolging staat centraal in het zesde hoofdstuk. Het zal blijken dat deze niet onlosmakelijk met de koninklijke monarchie was verbonden. Filosofen hebben veel aandacht besteed aan het alternatief van de electorale monarchie, waarbij de koning wordt gekozen. In dit hoofdstuk zullen de voor- en nadelen van beide varianten worden behandeld.

Hoofdstuk 7 handelt over het verband tussen koningschap en vaderschap. Koningen werden dikwijls vergeleken met vaders, of zelfs officieel als vader van het volk betiteld (een andere vaak gebruikte metafoor was die van de herder). Volgens sommige filosofen was het koningschap historisch gezien ook werkelijk ontstaan uit het vaderschap; de 'patriarchalisten' onder hen beschouwden het koningschap om die reden als de enige natuurlijke en daarom beste regeringsvorm.

Hoofdstuk 8 draait om de vraag wat een ‘goede’ koning is, en aan welke eisen die moet voldoen. Een algemeen aanvaard antwoord was dat een goede koning zich moet richten op het algemene belang – een koning die uit is op zijn eigenbelang is een slechte koning, of zelfs een tiran. ‘Goed’ werd door filosofen meestal opgevat in de zedelijke zin van het woord; volgens hen was morele goedheid niet alleen een voorwaarde om goed te kunnen regeren, maar ook onontbeerlijk vanwege de voorbeeldfunctie van de koning. Zij bogen zich over de vraag welke deugden een koning bij uitstek moest bezitten.

Een van de opvallendste kenmerken in de geschiedenis van het koningschap is de verhevenheid of majesteit van koningen, die ver boven de gewone mensen leken te staan. In het negende hoofdstuk wordt aandacht besteed aan drie factoren die konden bijdragen aan deze verhevenheid: de oppermacht van de koning, zijn aristocratische afkomst en zijn goddelijke status, of althans zijn bijzondere band met het goddelijke. De verhevenheid van de koning had gevolgen voor zijn relatie met andere mensen, die vaak overgingen tot vleierij, een gedrag dat door veel filosofen is geanalyseerd. Ten slotte wordt de vraag gesteld naar het geluk en ongeluk van de koning – is hij door zijn verheven positie gelukkiger dan gewone mensen, of juist niet?

De laatste twee hoofdstukken zijn gewijd aan de ontwikkelingen in de afgelopen paar eeuwen. De parlementaire monarchie, zoals die in de negentiende eeuw is ontstaan, vormt het onderwerp van hoofdstuk 10. In dat verband komen kwesties aan de orde als de nieuwe rol van de koning als staatshoofd, de spanning tussen erfopvolging en democratische beginselen en de noodzaak van populariteit waarvoor koning en koningshuis zich tegenwoordig gesteld zien.

De overgang van monarchie naar democratische republiek vormt het thema van het elfde en laatste hoofdstuk. Hierin staat de geschiedenis centraal, of liever de opvatting van filosofen over het verloop van de wereldgeschiedenis. Een paar eeuwen geleden nog verwachtten sommigen van hen dat de monarchie wel altijd zou blijven bestaan, volgens andere echter maakte de wereldwijde overgang naar de democratische republiek noodzakelijkerwijs deel uit van de vooruitgang van de menselijke beschaving. Tegenwoordig gaat de discussie niet meer over toekomst van de monarchie, die al bijna van de aardbol is verdwenen, maar over de toekomst van haar opvolger, de democratie.